

Németh István

Németország a második világháborúban (1939–1945)

Gazdasági válság és a hadigazdaság helyzete 1939-ben

A német vezető elit teljes mértékben tisztában volt az erőltetett és az ésszerűséget figyelmen kívül hagyó fegyverkezési konjunktúra katasztrofális következményeivel. Erre utaló üzenetből és figyelmeztetésből volt éppen elég. Elvileg még fennállt a választás lehetősége: vagy radikális hátraarc és leszerelés, ugyan rövid időre annak veszélyével, hogy – a tömegeket elbizonytalanító – demobilizációs válság léphet fel, ahogy azt már 1936-ban Fromm vezérőrnagy megjósolta, vagy az „*éppen most*” jelszavával az erőszakba való előremenekülés.

Sokasodtak a válságjelek a pénzügyek, a deviza-külkereskedelem, a mezőgazdaság területén és a munkaerőpiacon. A harmincas évek végére a teljes foglalkoztatás elérésével és a termelési kapacitások teljes kimerítésével határaihoz érkezett a Schacht által 1933-ban elindított és az ő felelősségén nyugvó, költségvetési hiányt csökkentő politika, amelynek célja a fegyverkezés váltókkal történő finanszírozása volt. Ez már önmagában is – mint azt Schacht akkoriban követelte – szükségessé tette volna az átállást a takarékosági politikára, az államháztartás konszolidálására és a birodalom váltóadósságának beváltására. Az infláció felduzzadását az ár- és bérstopok sem tudták feledtetni.

A külkereskedelem nem teljesítette megfelelően két fontos feladatát: a szükséges nyersanyag és élelmiszerimport biztosítását a fegyverkezés szakaszában, valamint a blokád-biztos nagyter-gazdaság fokozatos kiépítését békefeltételek között. Összeomlással fenyegetett az elképzelés, hogy az európai munkamegosztáson alapuló nagyter-gazdasági- és kiegészítő-térségből – amely háború esetén mentes lenne az ellenséges hatalmak beavatkozásától és kizárólag német szükségletre termel – kielégítően el lehet látni az országot. Nagy-Németország külföldtől való függése főleg az élelmiszer és a takarmány-tápanyag, továbbá az olaj és a színesfém esetében továbbra is megmaradt. Háború esetén „*blokad-biztos*” lefedettséggel csak az élelmiszerimport 44,4, és a nyersanyag-behozatal 33 százaléka rendelkezett a szomszédos európai országokból érkező szállításokkal, Skandináviát, a Szovjetuniót és Olaszországot is beleértve. 1939-ben a *Nagynémet Gazdasági Térség* Cseh- és Morvaországgal, Szlovákiával és a legyőzött Lengyelországgal (új német keleti gaurk és a főkormányzóság) élelmiszerellátásának csak 87 százalékát volt képes fedezni. Az egész térséget tekintve az élelmiszerek terén csak a Szovjetunió, Skandinávia, Délkelet-Európa, a Baltikum, Hollandia és Belgium bevonásával értek el 96 százalékos önellátó okot, azzal a feltétellel, hogy a háború hatásaitól mentes államokban a német

kívánságoknak megfelelően normális keretekben folyt a termelés.¹

Az ásványolaj tekintetében a külföldtől való függőség 1939-ben mintegy 50 százalékos volt. Németország gyakorlatilag nagyobb szintetikus és természetes gumikészlet nélkül kezdte meg a háborút. A textilnyersanyagok esetében 43 százalékos önellátás fokkal rendelkezett. Emellett Nagy-Németországnak háború esetén nem csak saját, hanem az európai „*nagyter-gazdaságon*” belüli szövetségesei háborús felkészültségét és ellátását is biztosítani kellett. A viszonylag magas fokú önellátás a „*nagyter-gazdaságban*” csak a szén, vasérc és hulladékfém, néhány könnyűfém és az ásványolaj esetében állt fenn. Ezzel szemben kedvezőtlen volt a helyzet a színesfémek többsége (ólom, réz, alumínium, cink, nikkel, ón), kaucsuk, pamut és gyapjú esetében. Így a Wehrmacht főparancsnoksága (OKW) arra a következtetésre jutott, hogy a „*hadigazdasági blokádbiztonságot a legnagyobb erőfeszítések és a legkedvezőbb előfeltételek mellett is*” (azaz Skandináviának a háborúban való zavartalan szállítási hajlandósága esetén) „*csak korlátozott mértékben lehet elérni*”. A háború esetére blokádbiztos ellátást tervező hadigazdasági elképzelés ezért abból indult ki, hogy a Szovjetunióval biztosítottak a baráti és súrlódásmentes kapcsolatok.²

A külkereskedelem és a pénzügyek terén, a munkaerőpiacon, a fegyvergyártásban és a mezőgazdaságban, továbbá a nyersanyagellátásban jelentkező erősen beszűkült lehetőségek és nehézségek miatt 1939 nyarán így bizonyos belső logika azt diktálta, hogy egy „*villámszerű*” támadás és rövid rablőháború kiutat jelenthet az ellátási dilemmából. Lengyelország alávetésével erősíteni lehetne a többi európai kiegészítő térségre, Skandináviára, Északkelet- és Délkelet-Európára irányuló hatalompolitikai nyomást. A külgazdasági kényszerhelyzet látszólag megdönthetetlen érvet szállított a vezetés számára, hogy jogosult a háború kockázatát is vállaló politika folytatására, amely csak hazárdjáték lehetett. A munkaerőpiac érzékelhető tehermentesítésére csak a hadifoglyok, az idegen- és kényszermunkások, valamint a koncentrációs táborok foglyainak alkalmazásával került sor 1939 szeptemberétől, elsősorban a mezőgazdaságban és a fegyverkezési szektorban.

1939. március 2-án a német–magyar, március 23-án pedig német–román gazdasági megállapodást írtak alá, amelyet a „*négyéves terv*” göringi stábjában dolgozó és a tárgyalásokat vezető minisztériumi igazgatóról, Helmut Wohlthatról neveztek el. Az események félreismerhetetlenül jelezték, hogy immáron nemcsak a *Nagynémet Gazdasági Térség* erőltetett menetben történő kiépítése volt a cél, hanem egyidejűleg a bilaterális külkereskedelemből a délkelet-európai ellenőrzött, munkamegosztáson alapuló nagyter- és kiegészítő gazdaságba való átmenet megteremtése.

A két gazdasági megállapodás a szokásos kereskedelmi szerződések keretein túlmenően a mezőgazdasági művelés és termelés német szükségletekhez igazított tervezésével és irányításával a két népgazdaság organikus és strukturális betagozódását irányozta elő a Németország vezette nagyter-gazdaságba. Az elképzelés sikere azonban ahhoz kötődött, hogy Nagy-Németország ne maradjon túlságosan sokáig hátralékban az ellentételezésként nyújtott szállítással, s leépítse magas klíring-

¹ Wendt, Bernd Jürgen: *Deutschland 1933–1945. Das „Dritte Reich”. Handbuch zur Geschichte.* Fackelträger, Hannover, 1995. 450.

² Uo. 450–451.

adósságát (1939-ben fél milliárd birodalmi márka), s Romániában felszámolja a kőolajtermelésben érvényesülő erős amerikai, brit-holland és francia-belga tőkebefolyást. Erre azonban csak a háborúban került sor elkobzás révén.³

Gazdaság és társadalom a „totális háború” idején

Mivel a lengyelországi hadjárat után hiányoztak a nyugaton indítandó német katonai nagyoffenzíva gazdasági és anyagi feltételei, Hitler nagy lőszerprogramot sürgetett. 1940 márciusában Fritz Todt kinevezte birodalmi fegyverzeti és lőszerügyi miniszternek. Megbízta a hadigazdaság újjászervezésével, s feladatait koordinálni kellett a politikai vezetés céljaival. A termelés hatékonyságának növelésére Todt a fegyver-gyártókat munkaközösségekben egyesítette, amelyek különböző tanácsai és bizottságai a piramis elvén működve a birodalmi szinttől az egyes katonai körzetekig saját felelősségükre intézték a Wehrmacht fegyverrendeléseit. Ily módon már a franciaországi hadjáratig 50 százalékkal növelték a fegyvergyártást.⁴

A katonák befolyása a polgári gazdasági adminisztrációra szűk keretek között mozgott, s 1939-ig nem sikerült a népgazdaság polgári és katonai szektorának mozgósítását összeegyeztetni, s az egész gazdaságot közvetlenül „militarizálni”. Hitler 1939. évi jelszava szerint a gazdaságot és a polgári szektort messzemenően kímélni kell s csak egyes fegyvergyárak termelését kell növelni. A hadigazdaság még 1941-ben sem rendelkezett világos és messzire tekintő elképzelésekkel, s hiányzott egy központi irányító szervezet. A Wehrmachtot még a Szovjetunió elleni hadjáratban sem szerelték fel megfelelően, mert úgy vélték, néhány hét alatt végeznek a Vörös Hadsereggel.

A polgári gazdasági apparátus, az ipar és a munkásság, kézműipar és kisipar ellenálltak a gazdaság korai „militarizálásának”, mert attól tartottak, hogy a hadigazdasági tömeg- és futószalag termelés pótlólagos lökést ad a gazdasági koncentrációnak és a nagyüzemnek, s végül saját túlélésüket sodorja veszélybe. A munkásság pedig féltette 1933 óta élvezett szociális engedményeit, közöttük az éves fizetett szabadságot. Az 1939 szeptemberétől kezdődő mozgósítás során valóban eltörölték a fizetett szabadságot, a munkaidőt 8 órától 10-re emelték s megszüntették a túlórapótlékot, valamint a hétvégi- és éjszakai pótlékot. A tiltakozások hatására azonban novemberben visszavonták ezeket az intézkedéseket.⁵

Németország a második világháborút mély válságban lévő gazdasággal kezdte meg, amely néhány területen – nyersanyagszállítás, munkaerőpiac, a termelőkapacitások kihasználtsága – teljesítőképesége határait elérve kezdte meg. Sok jel mutat arra, hogy Hitler a háborút tudatosan „előremenekülésként” indította a növekvő gazdasági nehézségek elkerülésére. Tudatában volt annak, hogy a túlterhelt és a belső

³ Uo. 454.

⁴ Thamer, Hans-Ulrich: *Das Dritte Reich im Zweiten Weltkrieg*. In: Benz, Wolfgang – Diel, Elke és mások: *Nationalsozialismus II. Führerstaat und Vernichtungskrieg*. Bundeszentrale für politische Bildung, Heft 266, Bonn, April 2000. 51.

⁵ Wendt 1995: 620–621.

konjunktúrától túlfűtött német gazdaság teljesítőképességének végére érkezett és az ellátási helyzet rövidesen drámaian romlani fog.

1942 februárjában birodalmi fegyverzeti és lőszerügyi miniszternek a 37 éves Albert Speert nevezték ki a repülőszerencsétlenségben elhunyt Fritz Todt helyett. Az általa

Albert Speer és Hitler

megteremtett bázison Speer – Hitler feltétlen bizalmát élvezve – újjászervezte a hadigazdaságot: a három vertikális és katonák által irányított oszlop a Wehrmacht fegyvernemeit (szárazföldi hadsereg, légierő, haditengerészet) követte. Új szervezeti megoldásként a függőleges oszlopokat horizontális „gyártási körök” zárták körül, amelyek mind a három fegyvernem meghatározott termelői csoportjait egyesítette. Speer 1943-ra a totális hadigazdaság superminisztériumát építette fel. Hadianyagot csak nagyüzemekben, szabványosított sorozat- és futószalag-termeléssel állítottak elő, így számos kis- és középüzem kiszorult a hadiipari termelésből. A polgári szektor is fokozatosan a fegyverkezés sodrába került. Speer „fegyverkezési csodája” a szövetségeseket is meglepte: 1942 elejétől 1944 közepéig a fegyverkezés indexe 100-ról 322-re nőtt, s a légitámadások ellenére 1944-ben teljesen újonnan felszereltek 130 gyalogos hadosztályt, 40 páncélos hadosztályt és 2 millió katonát. Ideológiai és a „hazai front” hangulatának esetleges romlása miatt Hitler visszariadt a német női munkaerő teljes felhasználásától (1939 szeptemberében a bevonult férfiak helyett 5 millió nő gyári alkalmazását tervezték), s a női munkaerő száma 1939 és 1944 között csak jelentéktelen mértékben (14,6 millióról 14,9 millióra) nőtt. Mivel egyidejűleg a német férfi munkaerő száma majdnem felére csökkent (24,5 millióról 13,5 millióra), hiányukat a 7,5 millió külföldi hadifogollyal, kényszermunkással, idegen munkással és munkásnővel pótolták, főleg a mezőgazdaságban. Az imponáló hadfelszerelési számok ellenére Németország reménytelenül elmaradt ellenfelei mögött: 1941-ben az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és a Szovjetunióban előállított hadianyag értéke két és félszerese volt a Németországban és Japán előállítottnál, 1943-ban pedig már a három

és felszerese. Másrészt 1944 őszén a szövetséges légitámadások szétrombolták az ország infrastruktúráját és kommunikációs csatornáit, ami a hadigazdaság decentralizálásához és egyidejűleg a vállalkozói mozgástér növekedéséhez vezetett. Speer utolsó tetteként szembeszegült Hitler 1945. március 19-i „*Nero-parancsának*”, amely „*a felégetett föld*” elvén a birodalom katonai-, hírközlő-, ipari- és ellátási berendezéseinek és értékeinek kíméletlen megsemmisítését irányozta elő.⁶

A „*totális háború*” – akarva-akaratlanul és a katonai teljesítőképesség növelésének kényszeréből – bizonyos mértékig a „*társadalmi és gazdasági modernizáció motorja*” lett Németországban. Felgyorsította az ipari koncentráció folyamatát és a súlyeltolódást a kis- és középüzemekről a nagytkés vállalkozások irányába. Támogatta a racionalizálást, a futószalag- és tömegtermelést, illetve a vállalkozói terület koncentrációját. A német népgazdaság tőkeállománya a háború alatti rombolások ellenére jelentősen nőtt és megteremtette az ötvenes évek dinamikus növekedésének előfeltételeit. Egyidejűleg felgyorsította a szociális változásokat: a munkaerő a kisüzemből a nagyiparba, a mezőgazdaságból a gyárba, a vidékről a városba vándorolt. Hagyományos szakmai sorompók és regionális korlátok, a munkások és alkalmazottak közötti túlhaladott barikádok dőltek meg. A munkásoknak nem lehetett felmondani, betegség esetén továbbra is kapták bérüket, garantálták az üzemi pótlékokat. A nyugdíjbiztosításban nem vitatták a munkások és alkalmazottak egyenlőségét.

1943-ban, amikor a keleti hadszíntéren elszenvedett súlyos vereségek, Olaszország összeomlása és a légi-háború intenzívebbé válása után növekvő bizalomvesztés rajzolódk ki a nemzetiszocialista rendszerrel szemben, számos gazdaságtudós – közöttük Ludwig Erhard, a Siemens-konzern által finanszírozott nürnbergi iparkutatási intézet vezetője – már a háború utáni időkre vetette pillantását.

A magániparosok és a gazdasági bürokrácia kezdeti óvatos kooperációjából 1944-re szoros kollaboráció lett. Erhard 1944 márciusában terjedelmes emlékiratban (*Háborús finanszírozás és adósságkonszolidáció*) foglalta össze a háború utáni problémákra vonatkozó kutatási eredményeit. 1944–1945 telén már többé-kevésbé nyíltan eltávolodtak a nemzetiszocialista rendszertől a gazdasági menedzserek, a konzernek urai és a technokraták, akik egykor lojálisan felépítették a „*Harmadik Birodalom*” hadigazdaságát és most a süllyedő hajó elhagyására készülődtek, hogy vállalkozásaikkal időben ismét a társadalmi és gazdasági hatalom mozdatóivá váljanak.⁷

A lakosság háborús hétköznapjai

A nemzetiszocialista vezetés a háborús években – az első világháborútól eltérően – nem éhezett a német lakosságot. Életszínvonalát azonban a meghódított területek és az idegen-, illetve kényszermunkások rovására biztosította. A háborús élelmiszeri gazdálkodás az élelmiszerek jegyre történő adagolására épült, amelyet alaposan előkészítettek. Így 1939 szeptemberében a lakosság megnyugvással fogadta a jegyrendszer bevezetését, mert az adminisztratív hatékonyság, a szociális igazságosság

⁶ Uo. 624–629.

⁷ Uo. 630–633.

és az állami gondoskodás érzetét keltette. Az élelmiszerek és más napi szükségleti cikkek jegyrendszerének bevezetésével voltaképpen kielégítették az emberek alapszükségeit és elkerülték az ellátási hiányokat. 1939 októberében a lakosság napi átlagos kalóriaszükségletét fejenként 2700 kalóriában állapították meg. Az előírányszat szerint a 6 éven aluli gyermekek 1871, a 6–14 év közöttiek 2450, a „normális fogyasztó” 2570, a nehéz munkát végzők 3789, a legnehezebb fizikai munkát végzők 4652, a Wehrmacht tagjai pedig 3600 kalóriát fogyasztására jogosultak. A „normális fogyasztó” kalóriaszüksége azonban a háború alatt jelentősen ingadozott, s 1944–1945-re 1671-re csökkent. A jegyrendszer 1944-ig alapjában – ugyan csökkenő ellátási szinten – biztosította a lakosság alapellátását. Az eltérő jövedelmek és vagyoni helyzet miatt azonban a szociális igazságosság megvalósítása csak propagandaszólam maradt.⁸

A német lakosság teljesítőképességére és hangulatára való tekintettel Hitler – az első világháborús gyakorlattal ellentétben – megtiltotta a nyilvános hadikölcsönök kibocsátását. A bérre, jövedelemre, vagyonra, iparúzésre és testületi adókra, valamint a dohányra, sörre, szeszre és habzóborra kivetett hadipótlékokat korlátok között tartották. Az évi 2400 márka alatti jövedelmek mentesültek a hadipótléktól. Az 1939. szeptember 4-i hadigazdasági rendelet bér- és árstopot hirdetett, hogy „újraszabályozzák” a béreket, összességében pedig csökkentsék azokat. Az erős tiltakozás hatására azonban folyamatosan törölték az összes bérpolitikai rendeletet. Az ár- és bérstop továbbra is érvényben maradt, hogy kordában tartsák a lakosság napi kiadásait és a termelési költségeket. Az ipari munkásság reáljövedelme a hivatalos béremelések nyomán 1941-ig a munkaidő növekedése miatt alig emelkedett, utána enyhén csökkent, majd 1944-ben az órabérek ismét elérték az 1938. évi szintet. A munkaerőpiacon a háború kitörése után korlátozták a munkahely-változtatási lehetőséget, a sztálingrádi vereség után pedig szigorították a munkások bejelentési kötelezettségeit, de ügyeltek arra, hogy ezekkel az intézkedésekkel ne törjenek össze túl sok „politikai porcelánt”.

A háború „hangtalan” finanszírozása, valamint a bérek és nyereségek szigorú megadóztatásának elkerülése révén a birodalom bevételeinek (adók és vámok, hadisarcfizetések Cseh- és Morvaországból, megszállási költségek behajtása, állami üzemek bevételei, a tartományok és községek hadipótlékai) csak 47,9 százalékát szedték be közvetlenül, a pénzszükséglet több mint felét (52,1 %) a jövőendő zsákmányszerzés reményében hitelből fedezték.⁹

A lakosság a háborút a hazai hétköznapokon csak 1942–1943-tól érezte. 1942 márciusában Lübecket, áprilisban Rostockot érte szövetségi bombatámadás. 1943-tól erősödött a német nagyvárosok bombázása, s Berlin, Hamburg, Köln, Kassel, Magdeburg, Bremen, Essen, Drezda, Heilbronn, Potsdam és Pforzheim egész városrészeit eltörölték a föld színéről. A légitámadásoknak 600 ezer ember esett áldozatul, 917 ezer megsebesült, s 3,37 millió lakás kitégett. Egyedül a háború utolsó évében az amerikai és brit repülőgépek több mint egymillió tonna robbanóanyagot dobtak le, s csak egy részét a stratégiai fontosabb célokra (vasút és út, vízmű, fegyver- és lőszergyárak), nagy részét azonban lakóterületekre, hogy megtörjék a

⁸ Uo. 634–636.

⁹ Uo. 640–641.

német lakosság erkölcsi ellenállását. A nemzetiszocialista vezetés által 1939-ben kezdeményezett erőszak most teljes mértékben a német polgári lakosságra – vétkesekre és ártatlanokra – ütött vissza.

Mindenütt erősödött az emberek visszavonulása a magánszférába, a családba vagy a baráti körbe. Egyre több gondot jelentett a mindennapi élelmiszerszükséglet megszerzése és az ételek elkészítése, amely főleg az asszonyokra hárult. Gondjaikat a még működő mozikban, kávéházakban vagy a táncparketten igyekeztek rövid időre elfeledni. Az élet egyre skizofrénebb lett. Kifelé megszokásból még a „német köszöntéssel” színlelték hitvallásukat, ugyanakkor suttogva vicceket meséltek „*Meier birodalmi marsallról*”, vagyis Göringről, aki a háború kezdetén magabiztosan kijelentette, hogy „*Meier legyen a nevem*”, ha csak egy brit repülő is átrepüli a birodalom határát.¹⁰

A háború viszontagságai eltérően érintették a nagyvárosi és vidéki lakosságot. A légitámadástól veszélyeztetett nagyvárosok kitelepített lakosait, a kibombázottakat, a vidékre küldött gyerekeket, majd a menekülteket és az elűzötteket a vidéki lakosság gyakorta előítélettel fogadta. A Bajorország „*Berlin légvédelmi óvóhelye*” megjegyzés mögött a vidéki lakosság fenntartásai húzódtak meg, hogy az „*idegenek*” semmit sem értenek a vidékiek kemény életéből és a mezőgazdasági termelés nehéz körülményeiből (beadási kötelezettség, műtrágya-, mezőgazdasági gépek és munkaerő hiánya, stb.). Miközben a parasztok gürcöltek, a városiak az ő költségeikre csak jól akartak élni, és szórakozásukat keresték. „*Ócsárolták a bajor ételeket, és ha valami hiányzott. Mivel többnyire sok idejük és pénzük volt, felvásárolták és hazaküldték az élelmiszereket, s minden boltot kifosztottak*” – panaszkodott már 1941 októberében a müncheni rendőrfőparancsnok helyettese. A városiak pedig a számukra idegen életmódot, a vidéki lakosság „*korlátoltságát*” és érthetetlen nyelvi dialektusát kifogásolták.

1940. szeptember végén Hitler megbízta Baldur von Schirachot, az „*NSDAP-nak a fiatalok neveléséért felelős birodalmi vezetőjét*”, hogy az állami hivatalok, a Hitler-Jugend és a nemzetiszocialista tanárszövetség koordinálásával evakuálja a bombázástól fenyegetett városok gyermekeit és fiataljait. A *Gyermekek vidékre küldését* (KLV) a náci párt finanszírozta; a jelentkezés önkéntes volt és hat hónapra tervezték. A nemek szerint szétválasztott 10–14 év közötti gyermekeket tanáraik felügyeletével – gyakorta a birodalom régi határain kívül – táborokban helyezték el.

Amikor 1943-ban a légitámadások szaporodása miatt a legtöbb nagyvárosban szünetelt az oktatás, már több mint ötezer ilyen tábor létezett, amelyeket a „*nélkülözhetetlenek*” nyilvánított idősebb tanárok vezettek. Ezek a táborok nemcsak a fiatalok egészségét és az ellátását és az iskolai oktatás folytonosságát voltak hivatottak biztosítani, hanem a nemzetiszocialista gondolatvilág közvetítését is. A kilencezer tábor valamelyikében minden harmadik fiatal megfordult. A szülők gyakran tiltakoztak gyermekük vidékre küldése ellen, mert – nem alaptalanul – feltételezték, hogy megkísérlik gyermeküket elidegeníteni tőlük és indoktrinálni. A szülők tiltakozására Hitler 1942. novemberi direktívájában elrendelte, hogy „*semmiféle nyomást ne gyakoroljanak a szülőkre*”, s helyette a propagandára helyezték a

---

¹⁰ Uo. 644–646.

hangsúlyt. Sok szülő a légitámadások állandósulása és a szabályozott nagyvárosi élet megszűnése ellenére hazahozta a táborból gyermekét, amelyet a hiányos ellátással, a rossz elhelyezéssel és kezeléssel, a honvággyal, vagy egyszerűen veszély idején a családi együttlét vágyával indokoltak.

A bombázások veszélyeivel és borzalmaival különösen a légvédelmi ütegek kiegészítői találkoztak. 1943 januárjában elrendelték a német fiatalok katonai segélyszolgálatát a légierőnél. A 15–17 év közötti iskolakötelesek közül az első válogatás nyomán 11 503 fő kezdte meg kiegészítő szolgálatát a légierő és a haditengerészet légvédelmi egységeinél. Kezdetben tanáraik gyakran felkeresték őket egységeiknél, de később ez teljesen megszűnt, mert az éjszakai riadók után kimerült fiatalok képtelenek voltak a tanulásra. A kiegészítőknek a frontra vezényelt légvédelmi katonákat kellett pótolniuk, de rövidesen kitanulták a lövegkezelés minden fortélyát, az irányzótól a lövegvezetőig. 1944 júniusában már 56 ezer fiatalkorú állt kiegészítőként az egységeknél napi 50 Pfennig zsoldban. Hivatalosan a Hitler-Jugendhez tartoztak és nem rendelkeztek harcos-státusszal, ami fogságba eséskor életveszélyes következményekkel járhatott. A fiatalok kezdetben kalandnak és műszaki kihívásnak felfogott kiegészítő szolgálata gyorsan halálos csapdává vált. Az áldozatok száma ismeretlen, de a tudósítások számos légvédelmi üteg telitalálatáról szóltak. Számuk 1944 végétől tovább nőtt, amikor idealizmusukat kihasználva a *Volkssturm* keretén belül fanatizmust oltottak a fiatalokba és földi harcokba is bevonták őket.¹¹

Ellenállás a Hitler-rendszerrel szemben

A Hitler-ellenes küzdelem Németországban a megszállt országok ellenállásától eltérően „nép nélküli ellenállás” volt, s korántsem alkotott egységes mozgalmat. Aki ugyanis felmondta a Hitlerrel szembeni lojalitást, az „kényszerűen a nemzetén kívül” helyezte magát. A haza- és felségárulás legtöbbjük számára távol állt politikai-erkölcsi gondolkodásuktól és mentalitásuktól. Összeegyeztethetetlen volt a felfogással, amely az egyházzal együtt a fegyelmet, engedelmességet és kötelességtudatot tekintette az állam hagyományos tartóoszlopának, függetlenül attól, hogy már maga az állam is bűnös vonásokat hordozott. Mindez katonákra és civilekre egyaránt érvényes volt. Emiatt még az 1944. július 20-i államcsínykísérlés összeesküvői is súlyos lelkiismereti konfliktusba kerültek, hiszen személyesen Hitlerre esküdtek fel. A puccs és az államcsíny idegen volt a porosz-német köztisztviselői kartól és a tiszti hagyományoktól is. A többség számára mindez még akkor is érvényben maradt, ha a legfőbb hadúr az esküjével szimbolizált kölcsönös hűségi viszonyt a maga részéről bűnös tetteivel már régen felmondta.

Az ellenállás joga a nyugati politikai gondolkodásban az antik idők óta nagy hagyományokkal rendelkezett. Voltaképpen Szophoklész (i. e. 496–406) *Antigoné* című tragédiája óta foglalkoztak az emberek állammal szembeni önrendelkezési- és önmegvalósítási jogával, amely gyakorta az emberi törvényekkel és az isteni joggal szembeni engedelmisség egyidejű dilemmáját fejezte ki. A tragédiából sugárzik a

---

¹¹ Uo. 648–650.

feszültség, amelyet a politikai rendszerekben élő embereknek el kell viselni. Az antik filozófiában már ekkor felbukkant a gondolat, hogy az emberi közösség feladata az emberhez méltó feltételek és egzisztencia biztosítása. Érthető volt tehát a kívánság, hogy az uralkodó, de az alattvalók jogait és kötelességeit is rögzítsék. Az ellenállási jogot az uralkodói önkénnyel szemben főleg a középkorban tekintették az alattvalók, főleg a rendek védelmének, rögzítve az állami beavatkozás határait (*Magna Charta, Bill of Rights, Petition of Rights*), s az állam kötelességévé tették – miként az amerikai alkotmányban –, az egyéni jólét és boldogság szolgálatát. Az újkor modern természetjogának érvényesülésével a feszültség tovább nőtt, mivel egyre markánsabban jelentkezett az emberek politikai formálásának igénye, amely a 20. században keleten és nyugaton azzal a kísérlettel tetőzött, hogy az állam tartósan meghatározza a társadalmi viszonyokat, tekintet nélkül az egyes emberek többségi igényére, emberi méltóságára és toleranciájára. A 20. századi forradalmak mindig polgárháborúk is voltak és egyúttal állandóan az egyenlőség, biztonság és a személyiségvédelem felszámolására törekedtek. Az ellenállás joga a totalitárius diktatúrák tapasztalatai alapján nem csak az állami önkény elhárítására, hanem növekvő mértékben a totális uralomra törekvő társadalmi csoportok uralmi igénye elleni fellépésre is jogosított.

A németországi és emigráns ellenállás a nemzetiszocializmus ellenképét fejezte ki. Olyan politikai rendszerért küzdött, amely jogállamiságot valósít meg, tiszteli az emberi jogokat és az emberi méltóságot. Elítélték a háborút, mert szétrombolja a német nemzeti államot. Alternatívát jelentettek a „*Harmadik Birodalommal*” szemben; politikai, kulturális és szellemi sokszínűséget kívántak. Polgári szárnya nem feltétlenül a rendszer bukását, hanem az állam, a társadalom és az egyén viszonyának újrendezését, a német bel- és külpolitika teljes újjáalakítását sürgette. Tudták, hogy csak egy megújult társadalom képes leküzdeni a nácizálódott gondolkodást, az érzelmek militarizálódását, a történelem biológizálását és demokratizálni a politikát. A „*bombák és a Gestapo közötti kettős fronton*” küzdő ellenállásban a német történelem számos motívuma és hagyománya találkozott. Megtestesítette a jövőorientált német politikai gondolkodás újkezdését és a meggyalázott jog helyreállítását. Új együttműködési utakat alakított ki: a keresztények mellett szocialisták, a demokraták mellett rendi beállítottságú konzervatívok, a gyárosok mellett szakszervezetiek is tagjai voltak, akik végül utat találtak a kommunistákhoz is. A politikai ellenzéki csoportok széttűzése ellenére folyamatosan növelte a rendszer ellenfeleinek számát, erőt adott számukra és ébren tartotta túlélési akaratukat, erősítette a jövőbe vetett optimizmusukat és öntudatukat.

A különböző ellenállási körök a háború kezdete óta, tehát még a döntő katonai vereségek előtt folyamatosan kovácsolták ellenzéki terveiket Hitler és vezető klikkje megbuktatására és szisztematikusan kiépítették konspiratív kapcsolataikat. Főleg a keleti hadjárat, a lengyelországi és szovjetunióbeli megszálló politika bűnös jellege és az európai zsidóság tömeggyilkossága miatti megdöbbenés 1942-től sokasodó jelei miatt csatlakoztak aktív fiatal tisztek Claus Schenk von Stauffenberg és barátja, Henning von Tresckow ellenállási csoportjához. A háború alatti ellenállás csak akkor lehetett sikeres a nemzetiszocialista hatalmi apparátussal szemben, ha fentről, az apparátus kulcspozícióból, pontosabban a még viszonylagos autonómiával és önállósággal rendelkező egyedüli intézményből, a Wehrmachtból indult ki. A Luftwaffe

és a haditengerészet vezetése egyértelműen Hitler kezében volt. Kulcspozícióikat megőrizve az összeesküvőknek a legutolsó pillanatig együtt kellett működniük a hatalmi pókerben és kifelé szolgálati lojalitást kellett mutatni. Canaris admirális, az elhárítás vezetője 1944 elejéig hatékonyan védelmezte az ellenállási köröket a Gestapoval szemben. Ugyanezt tette Friedrich Olbricht tábornok, aki „*az ellenállás vezérkari főnöke*” lett, s Hitler kikapcsolása után a tartalékhadsereg bevetésével hajtotta volna végre a *Walküre* akciót, amely megfosztotta volna hatalmától az NSDAP-t, az SS-t és a náci állami vezetést. Ugyanez volt érvényes Stauffenbergre, a tartalékhadsereg vezérkari főnökére is, aki ebben a minőségében vett részt a napi helyzetmegbeszéléseken Hitler kelet-poroszországi főhadiszállásán.¹²

Tervük sikeréért egyedülletet, konspirációs önelszigetelést, kifelé tevékenységük gondos leplezését vállalták, s lebukásuk esetén életükkel fizettek. Az ellenállásnak tömeglojalitást szerezhetett volna Rommel tábornagy, a „*sivatagi róka*”, aki azonban 1944. július 17-én súlyosan megsebesült. Mivel a Wehrmacht tisztikarának belső homogenitása és a porosz-német rendi etika már régen a múlté volt, az összeesküvők alig támaszkodhattak az alsóbb és közepes rangú tisztekre, akik karrierjüket és társadalmi pozíciójukat már a náci rendszernek, illetve az újrafelfegyverzésnek köszönhatték.

Az egyes „*körök*”, csoportosulások és személyek belső vitáik és feszültségeik, eltérő jövőterveik ellenére egységesek voltak abban, hogy egyikük sem kívánt visszatérni a weimari rendszerhez, s az ellenállásban azok politikai képviselőiknek is alig jutott hely. A nemzetiszocializmus hatalomra jutását ugyanis Goerdelertől Moltkéig és Stauffenbergig egyértelműen a modern tömegdemokrácia elkerülhetetlen következményére és a weimari alkotmány népszavazásos elemeire vezették vissza. 1919–1933 között az állami tekintély – az összeesküvők szerint – felelőtlenül érvelő pártok és parlamenti frakciók játékszere lett a munkaképtelen Reichstagban, amely az államcsíny után nem ismétlődhet meg – hangzott a weimari köztársaság antidemokratikus gondolkodásán nyugvó magyarázatuk. Véggökövetkezéseikben természetesen jelentősen eltértek egymástól: reakciós–restauratív és korai demokratikus alkotmánytervek keveredtek egymással. Popitznál, Hasselnél és Goerdelnél erős tekintélyű állam, az 1930–1932. évek elnöki diktatúrájának helyreállítása esetleg monarchista éllel, Papen „*új állama*” vagy a bismarcki birodalom alkotmányozásának gondolata merült fel. Eközben biztosítani tervezték a jogállami garanciákat és az emberi méltóságot. A „*kreisauiaknál*” és Goerdelnél is felbukkanó, ennél haladóbb és jövőbe mutató elképzelés volt a kommunális és regionális szintű, kisebb és áttekinthetőbb politikai „*közösségek*” újjáélesztése a 19. század első évtizedeinek porosz reformkorszakához (von Stein) hasonlóan. „*A nép szuverén akaratával*” szembeni bizalmatlanságuk miatt alulról felfelé kiépülő, szakaszos és közvetlen választásokon nyugvó állami felépítményt képzeltek el; általános, egyenlő és titkos választásokat csak az alsóbb szinteken irányoztak elő.¹³

---

¹² Uo. 658–661.

¹³ Uo. 663–665.

Carl Goerdeler a bíróságon

A Goerdeler körüli nemzeti-konzervatív körök külpolitikai elképzeléseikben 1944-ig még a szuverén nemzeti államhatalom elképzeléséből és abból az illúzióból indultak ki, hogy a politikai rendszer megdöntése után megtarthatók az 1914. évi határok Posen és Dél-Tirol tartománnyal együtt, vagy legalábbis az 1938. évi határok és Németország közép-európai hatalmi pozíciója. A „*kreisauiak*” időközben eltértek a nemzetállami elvtől és a szuverenitásról való lemondással európai megoldásokban gondolkodtak.

A nemzeti-konzervatív tisztviselők és katonák hosszú és nehéz folyamat eredményeképpen jutottak el odáig, hogy 1938-tól eltávolodtak a rendszertől és ellenállási szerepet vállaltak. A polgári ellenállás központja és motorja Carl Goerdeler lipcsei főpolgármester, katonai vezetője pedig Ludwig Beck tábornok, a szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke (1933–1938) volt. 1944-ben Goerdeler még a Gestapo fogságában is tervezeteket készített Németország jövőjéről. Az ingadozó katonákat cselekvésre buzdította, hogy a porosz-német nemzetállamot európai nagyhatalomként megmentésük. Komolyan gondolta, hogy miután a Wehrmacht államcsínyével eltávolították Hitlert – a gyilkosságot elutasította –, a nyugati hatalmak megnyerhetők a bolsevizmus elleni együttműködésnek. Ezért mélyen megrázta a „*feltétel nélküli kapituláció*” követelése. A hivatásrendi struktúrák kiépítése miatt a szocialista szakszervezeti funkcionárius Leuschneren keresztül kapcsolatot létesített Jacob Kaiserrel és más keresztény szakszervezeti vezetővel. Célja a pártok feletti egységes Német Szakszervezet alapítása volt. Gazdaságpolitikai elképzeléseiben a „*kreisauiak*” államszocialista tendenciáival szemben kifejezetten liberális és piacgazdasági elképzeléseket vallott. Jóllehet sikeres puccskísérlet esetén kancellárnak szánták, de terveivel konfliktusba került a „*kreisau körrel*” és a Julius Leber körüli szociáldemokratákkal, s végül Stauffenberggel is, aki végül már csak átmeneti személyt látott benne.

Az új kormány külügyminiszterének Friedrich Werner von der Schulenburg grófot, az egykori moszkvai német követet tervezték, aki aktívan hozzájárult az 1939. augusztus 23-i német-szovjet meg nem támadási egyezmény sikeréhez, s a Szovjetunió megtámadását szerencsétlenségnek tekintette. 1942-ben pozitív választ javasolt Sztálin különbéké-kötési puhatolózásaira; miután ezt Hitler és Ribbentrop nyersen visszautasította, moszkvai közvetítőként ajánlkozott fel Goerdelernek.¹⁴

Az ellenállás széleskörű kapcsolatokkal rendelkezett a belső hatalmi körökben: a rendőrségnél, a hadseregnél, az elhárításnál, a külügyminisztériumban. Az elhárításnál Canaris mellett az ellenállás motorja Hans Oster vezérőrnagy volt; külügyi tisztviselőként pedig Adam von Trott zu Solz, a teológus Dietrich Bonhoeffer és mások a nyugati hatalmakkal és a Vatikánnal való kapcsolatok kiépítésén fáradoztak. Döntőnek bizonyult azonban, hogy az összeesküvőknek nem sikerült magukat, terveiket és céljaikat a nyugati hatalmaknál mint Hitlerrel szembeni hihető alternatívát elfogadtatni, különösen nem a katonai vereségek ellenére megfogalmazott nemzeti nagyhatalmi törekvéseket. Mivel az 1940. évi nyugati hadjárat, majd az 1941. évi keleti hadjárat idején a katonai és politikai vezetés a legkisebb jelét sem mutatta az agresszióval való szembeszegülésnek, a német ellenállás a nyugati hatalmak szemszögéből teljességgel hihetetlennek tűnt, sőt közvetítőjét, Adam von Trott zu Solzot a Gestapo ügynökének tekintették.

A Helmuth James von Moltke gróf kreisauai birtokán szerveződő fiatalabb ellenállási csoport 1942 és 1943 őszén három nagyobb konferenciát rendezett az államcsíny utáni reform- és újjárendezési tervekről. Moltke már 1941. áprilisi emlékiratában megfogalmazta az új rendszer céljait: *„Véget vetni a hatalmi politikának; véget vetni a nacionalizmusnak; véget vetni a faji gondolatnak; véget vetni az állami erőszaknak az egyén felett”*. A *„kreisauiak”* nemcsak célként hirdették a Weimar sorsára végzetes osztály- és rendi sorompók leküzdését, hanem politikai- és társadalmi bázisukat is így építették ki. Moltke oldalán a porosz ősi nemesi családból származó Peter York von Wartenburg gróf, Stauffenberg sógora állt, akinek a Wehrmacht hadigazdasági hivatalának osztályvezetőjeként számos lehetősége volt a konspiratív kapcsolatok kiépítésére. A csoportban erősen képviseltették magukat a szocialisták is.

Belpolitikai programjukat erősen átszötte a keresztény-szocialista reformgondolat, s egyaránt elhatárolódtak a nemzeti-konzervatív ellenállás tekintélyelvű és hegemon politikai javaslataitól, valamint a polgári-liberális és kommunista modellektől. A kapitalizmus és a szocializmus közötti harmadik utat keresték. Ezt az önálló felelősségre és az önigazgatásra épülő *„kisebb közösségekben”*, az alulról felfelé kiépülő államszervezetben vélték megtalálni, amely szabad teret enged az egyéniség kibontakozásának. Külpolitikailag a nemzetállam meghaladására, a föderatív alapon berendezkedő európai szövetségre, a Németország nyugati és keleti szomszédjaival való megbékélésre tették a hangsúlyt. A *„kreisauiak”* – a szociáldemokrata Leberrel és Reichweinnel együtt – egyetértettek az aktív államcsíny tervével, s már 1943-ban kapcsolatba léptek Stauffenberggel.

---

¹⁴ Uo. 666–669.

1941-től a kommunista ellenállás is feléledt az 1933. évi csapások és a német-szovjet megnevetési szerződés sokkja után. Külföldi kapcsolatokról függetlenül tevékenykedett Anton Saefkow csoportja Berlinben, Franz Jacob Hamburgban, valamint Theodor Neubauer és Magnus Poser Tübingenben. Fáradságos aprómunkával építették ki kapcsolataikat a különböző jellegű és másutt működő ellenállási csoportokhoz, szervezték az illegális publicisztikát és széleskörű rendszerellenes demokratikus front létrehozására törekedtek. Komoly fenntartásaik ellenére a szociáldemokrata Leber és Reichwein kapcsolatba lépett Saefkow-val és barátaival, hogy informálódjanak a kommunista ellenállási csoportokkal való együttműködésről és a szovjetunióbeli hadifoglyokból 1943 júliusában megalakult *Szabad Németország Nemzeti Bizottsága* szervezet tevékenységéről. Leber és barátai 1944 tavaszától reaktiválták és kibővítették az üzemi és kerületi szakszervezeti bizalmiak régi hálózatát, akik túléltek az 1933. évi csapást.

Az államcsíny előkészítése 1942–1943-ban új lendületet kapott egy sor fiatal, aktív tiszt csatlakozásával Stauffenberg, Tresckow és Olbricht köré. Őket már kevésbé bénították a hagyományok, az esküszegés és hazaárulás vádjai. Gyors és határozott lépést sürgettek Hitler és klijkjé ellen s erőiket a legsürgősebb célokra koncentrálták: a Berlinben tervezett államcsíny vezérkari előkészítésére, a front- és csapatparancsnokok meggyőzésére, a merénylet tervezésére, a döntésképes és megbízható bizalmiak konspiratív hálózatának kiépítésére a katonai és polgári szolgálati helyeken, hogy a rendszer szerveit valamennyi szinten lehetőleg egy csapásra megbénítsák.¹⁵

Olbricht 1943 júliusában kidolgozta a *Walküre* fedőnevű akció részleteit, amely formálisan a belső nyugtalanságok vagy felkelések (pl. az idegen munkások szervezésében) esetén hozandó ellenintézkedésekre épült. Eszerint a *Walküre* jelszó kiadásakor riadókészültségbe helyezik a tartalékhadereget és bevetik a felkelők ellen. Az összeesküvők azt tervezték, hogy a *Walküre* leple alatt Hitler félreállítása után a hadsereg egységeivel a birodalomban és a megszállt területeken megfosztják hatalmától az NSDAP-t, az SS-t és az állami vezetést, elfoglalják a rádióadókat és minisztériumokat, s letartóztatják a vezetői testületet. Az akcióba azonban nem avatták be a tartalékhadereg főparancsnokát, az együttműködésre egyébként sem hajlandó Fromm tábornokot. Erwin von Witzleben vezértábornagy, a „*Wehrmacht főparancsnoka*” aláírással Tresckow már 1943 nyarán megfogalmazta a katonai és polgári parancsnokságoknak szétküldendő távirat szövegét: „*A Führer, Adolf Hitler halott. A frontszolgálatot nem ismerő pártvezetők lelkiismeretlen klijkje e helyzetet kihasználva megkísérelte, hogy a súlyos helyzetben lévő front hátába kerüljön és a hatalmat önző céljaira szerezze meg. A legnagyobb veszély órájában a birodalmi kormány a jog és a rend fenntartása érdekében katonai kivételes állapotot hirdetett és egyidejűleg a Wehrmacht főparancsnokaként felruházott a végrehajtó hatalommal*”.¹⁶ Az azonnali intézkedéseket további parancsban rögzítették. Az államcsíny sikere tehát Hitler halálától, a jelentés hihető továbbításától, megbízható, döntésképes csapatparancsnokok bevetésétől, elegendő katonai erőtől, a légierővel és a haditengerészettel való szoros együttműködéstől, és mindenekelőtt attól függött, hogy gyorsan és haladéktalanul cselekedjenek, s az egyik kerék a másikba kapcsolódjon.

¹⁵ Uo. 669–673.

¹⁶ Uo. 679.

Július közepén egy sor drámai esemény (letartóztatások, elbocsájtások, sebesülés, betegség) miatt fel kellett gyorsítani a puccskíséret előkészítését. De a kedvezőtlen körülmények, előre nem látható véletlenek és az összeesküvők hibái 1944. július 20-án végül is az államcsíny bukásához vezettek. Helyzetüket kezdettől fogva nehezítette Stauffenberg kettős pozíciója: merénylő a kelet-poroszországi *Wolfschanzen* és egyúttal az összeesküvés vezetője Berlinben. Visszatéréséig így az államcsíny berlini központjában, a régi hadügyminisztériumban értékes időt vesztegettek el. Döntőnek bizonyult, hogy Hitler túlélte a merényletet. Ráadásul a Führer-főhadiszállás hírzárlatát túl korán feloldották, így Keitel tábornagy röviddel 16 óra után közölte a berlini Bendlerstrassén tartózkodó Frommval, hogy a Führer él és csak könnyű sérüléseket szenvedett. Az államcsíny sikeréhez így Hitler halálán kívül még további feltételek hiányoztak: a *Wolfschanze* hírközlési elszigetelése, a propagandaminisztérium, a rádióadók és a telefonközpontok megbízható és az ügybe beavatott parancsnokokkal történő elfoglalása. A Fromm körül formálódó ellencsoport éjjel 23 óra körül letartóztatta az összeesküvőket és a „*hadbíróság*” hazaárulás miatt halálra ítélte Olbrichtot, Stauffenberget, Haeftert és Mertz von Quirnheimet, akiket egy autó fényszórójának fényében röviddel később agyonlőttek. A rendszer bosszújának a háború végéig hozzávetőlegesen ötezer személy esett áldozatul.¹⁷ A lakosság pedig megdöbbenéssel reagált a merényletre, s a tetteseket árulóknak tekintette.

A többi ellenállási csoport között kiemelkedett a *Fehér rózsák* és a *Vörös Zenekar*. A *Fehér rózsákban* a müncheni diákok csoportosultak a Scholl-testvérek körül. Röplapjaikból lelkiismereti tiltakozás sugárzott a képzett polgárság erkölcsi-politikai kapitulációja és szellemi elcsábíthatósága, valamint a rendszer bűnei miatt. 1943. február 18-án buktak le röplapterjesztés közben és a Freisler vezette „*népbíróság*” halálra ítélte őket.

A második világháború legnagyobb kém- és ellenállási szervezete, a *Vörös Zenekar* értelmezése szerint a Moszkvával létesített hírszerzési együttműködés nem hazaárulás, hanem a hitleri diktatúrától való megszabadulást szolgálja, s egyidejűleg Hitler bukása után előkészíti Németország szorosabb közeledését a Szovjetunióhoz. Leopold Trepper lengyel kommunista, a szovjet titkosszolgálat ezredese már 1938-ban megbízást kapott hírszerzőhálózat kiépítésére, hogy időben jelentse Moszkvának a német háborús készülődést. Belgium, Hollandia és Franciaország mellett 1939-től Németországban is megalakult a Harro Schulze-Boysen hírszerző alezredes és Arwid Harnack kormányfőtanácsos körüli, politikailag rendkívül heterogén csoport baloldali értelmiségiekből, írókból, újságírókból, művészekből és kommunista munkásokból. A csoport rádiósai 1940–1943 között hozzávetőlegesen 1500 rádióadást küldtek a moszkvai központnak. A felvonulási tervek és az új harci eszközök adatai mellett a Szovjetunió megtámadásának időpontját is közölték Moszkvával. 1942. augusztus elején a Gestapo több mint száz személyt letartóztatott, megkínzott s többségüket halálra ítélte.¹⁸

A kommunista (KPD) és a szociáldemokrata (SPD) párt híveinek kisebb csoportokban (*Neu Beginnen*, *Sozialistische Aktion*, *Roter Stoßtrupp*) szerveződő ellenállása – az

---

¹⁷ Uo. 680–686.

¹⁸ Uo. 676–677.

emigráns pártvezetőség rendelkezésére állva – megkísérelte fenntartani pártjuk politikai szellemiségét és a rendszer küszöbönálló összeomlására készült, de a Gestapo és a biztonsági szolgálat 1935–1936-ra szinte teljesen szétzúzta. A számkivetésben működő pártok ugyan nagy nehézségek árán fenntartották a kapcsolatot az országban élő híveikkel, de munkájukat mindinkább arra koncentrálták, hogy a világot felvilágosítsák a német hétköznapiokról. A világ közvéleményének befolyásolásáért folyó küzdelem is elveszni látszott, amikor a náci rendszer szerződéseivel (Vatikán, Lengyelország, Nagy-Britannia, a közép-európai államokkal aláírt megállapodások) keleten és nyugaton egyaránt elfogadott lett a másként gondolkodók üldözése és a zsidók jogfosztása ellenére. Aki szembehelyezkedett a nemzetiszocialista jogtalansággal és terrorral, az elbizonytalanodva hallgatott és csak legszorosabb barátaiiban és családtagjaiban bízott. Aki pedig kiszabadult a fogságból és túlélte a kínzásokat, tudatosan került minden náciellenes tevékenységet. 1933 és 1936/1937 között a nácizmus ellenfeleinek százazrei töltötték meg a börtönöket és a táborokat. Politikai akarukat a fogságban megtörték, s azután sokuknak aligha volt bátorsága nyíltan és aktívan küzdeni a náci uralom ellen.¹⁹

A koncentrációs táborok foglyai mindazonáltal passzív és aktív ellenállással igyekeztek enyhíteni körülményeiken. Kölcsonösen támogatták egymást élelmiszerrel, ruházattal, a munkában, s betegség esetén ápolással segítettek. Aktív ellenállásuk pedig a hadiipari szabotázsokra és a táborok esetleges belső erőből történő felszabadításának előkészületeire szorítkoztak, hogy megelőzzék az SS általi likvidálásukat. Az utolsó időszakban számos mentési akció vált lehetővé a „számcsere” révén. A tábor javítóműhelyeiben dolgozó foglyok titokban rádióadókat készítettek, vagy adott pillanatban az SS készülékeit használták. Az ellenállási csoportok számos táborból juttattak el információkat és beszámolókat a külvilágba. A londoni BBC ily módon már híreket sugárzott az auschwitzi megsemmisítő táborról.

A rendőrség, az igazságszolgáltatás és a náci párt nyomása miatt az egyházak ellenzéki pozícióját sem lehetett fenntartani. A szocialista és szakszervezeti ellenzékkel szemben az egyházak továbbra is megvédték működésük intézményes alapjait. A náci állammal kötött kompromisszumok a lelkészek és a hívek között részben értetlenséget vagy elutasítást váltottak ki, részben azonban éppen ezek tették elfogadhatóvá az egyházat az állam vagy a nácizmustól csak periférikusan befolyásolt emberek számára. Talán éppen az egyházi vezetők rugalmasságának köszönhetően sikerült elhárítani a kereszténység ellen irányuló náci világnézeti (Alfred Rosenberg-féle) hatásokat. Az egyházak hatalmpolitikai realizmusa azonban magas árat követelt: a Hitvalló Egyház számos képviselőjének csupán vendégjoga volt a községekben, ezért pénzügyileg teljesen bizonytalan helyzetbe került és hamis vádakkal fenyegették meg.

A kereszt, a horogkereszt és a „horogkeresztített kereszt”, a katolikuság és faji mítosz, a keresztény zsidógyűlölet és faji zsidóüldözés közötti egyházi küzdelem az

---

¹⁹ Steinbach, Peter: *Widerstand gegen den Nationalsozialismus*. In Steinbach, Peter – Tüchel, Johannes (Hrsg.): *Widerstand gegen den Nationalsozialismus*. Bundeszentrale für politische Bildung Bonn, 1994. 20–21, ill. Peukert, Detlev: *Arbeiterwiderstand – Formen und Wirkungsmöglichkeiten*. In.: *Widerstand und Exil der deutschen Arbeiterbewegung 1933–1945*. Sonderausgabe des Verlags Neue Gesellschaft für die Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1981. 222–223.

egyes nemzetiszocialisták és hívők, az egyházi tartományvezetések és lelkészek, az állam és az egyház között, de az egyházon belül is folyt. Számos lelkészt letartóztattak vagy állandó házkutatásokkal elbizonytalanítottak és elnémítottak. A náci világnézeti küzdelem ezen frontján is sikereket értek el: a Hitvalló Egyház elveszítette határozottságát és végül egy néhány száz, teljesen elszánt lelkészt tömörítő magra zsugorodott, akik elutasítottak mindenféle kompromisszumot a hatalom birtokosaival. A katolikus egyház pozíciója szervezeti szilárdsága és hierarchikusabb felépítése miatt kedvezőbbnek tűnt, de mégis éppen az elnyomottaknak egyénileg segítő katolikus lelkészek szenvedtek a koncentrációs táborokban és kétségbe vonták a felül lévő politikai tisztaságát.²⁰

A spanyol polgárháborúba 1936 augusztusától érkező német önkéntesek egyidejűleg harcoltak fegyverrel a demokráciáért és a nemzetiszocializmus ellen, hiszen a német Condor-légió közvetlenül beavatkozott a háborúba. A XI. nemzetközi brigád magját német–osztrák önkéntesek alkották; az *Edgar André, Hans Beimler, Ernst Thälmann* és a *Február 12.* zászlóaljban küzdő ötezer német önkéntes közül becslések szerint kétezer fő veszítette életét a diktatúra elleni harcban.²¹

A jelenlegi becslések szerint mintegy 100 német vett részt a kb. 350 ezer fős lengyel ellenállásban. Ezzel szemben a német emigránsok erőteljesen képviseltették magukat a dél-franciaországi ellenállásban. A Szovjetunióban, Görögországban, a Balkánon és Olaszországban főleg dezertált német katonák csatlakoztak az ellenálláshoz.²²

A sztálingrádi vereség után, 1943 júliusában a Moszkva melletti Krasznogorszkban német emigránsokból és hadifoglyokból, Erich Weinert elnökletével megalakult a *Szabad Németország Nemzeti Bizottsága–NKFD (Nationalkomitee „Freies Deutschland”)*, majd szeptemberben a *Német Tisztek Szövetsége (Bund Deutscher Offiziere)*, amely csatlakozott az NKFD-hez. Utóbb más országokban is létrehozták legális vagy illegális szervezeteiket, így Dániában, Franciaországban, Görögországban, Jugoszláviában, Latin-Amerikában, Svájcban, Svédországban és az Egyesült Államokban. A bizottság a német ellenállási mozgalom legaktívabb külföldi központja lett. Hetente újságot, 1944-től pedig képes magazint, brosúrákat, röplapokat, stb. adott ki, s a szovjet kormány rádióállomást is rendelkezésükre bocsátott. A fronton pedig kiépült az NKFD frontmeghatalmazottak és műszaki segítőik szervezete. Erőteljesen megindult a felvilágosítás és megkezdődtek az első bevetések. Repülőgépekről és „agitációs gránátokkal” a mozgalom milliányi lapját és röpcéduláját juttatták el a német csapatokhoz. Ezernyi agitációs felhívást sugároztak fronthangszórókon, hadifoglyokat küldtek vissza a német vonalak mögé, hogy agitációs anyagokat és leveleket adjanak postára Németországba. 1943 második felében a fő taktikai jelszavuk így hangzott: kiüríteni a megszállt területeket és a hadsereget Hitler ellenére visszavezetni Németországba. Ez a Hitler-ellenes polgárokkal és a Wehrmacht ellenzéki köreivel való együttműködésre irányult. A bekerített egységeknek a parancsmegtagadást, a szervezett fegyverletételt és az NKFD frontmegbízottaival való

²⁰ Steinbach 1994: 21–22.

²¹ Patrik von zur Mühlen: *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im spanischen Bürgerkrieg 1936 bis 1939.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf., Berlin–Bonn, 1985. 285.

²² Kaiser-Lahme, Angela: *Die Beziehung deutscher Regimegegner zu den europäischen Widerstandsbewegungen.* In.: Steinbach 1994: 346–347.

kapcsolat felvételét javasolták. A frontszervezet 1944 végén már kétezer tagot tömörített, s a német határ átlépésével munkaterületük kibővült a polgári lakosság körében végzett politikai munkával. Munkatársaik többsége az új Németország funkcionáriusa lett.²³

---

²³ Wolff, Willy: *An der Seite der Roten Armee. Zum Wirken des Nationalkomitees „Freies Deutschland“ an der sowjetisch–deutschen Front 1943 bis 1945.* Militärverlag der DDR, Berlin, 1975. 320.